

Premise ale universalității frazeologismelor somatice

Elena LĂCUSTA, Universitatea de Stat „Alec Russo” din Bălți, Republica Moldova

Termenii somatici sînt cel mai frecvent utilizați de vorbitori și, ca urmare, intră frecvent și în structura frazeologismelor. Atît în română, cît și în rusă, frazeologismele somatice sînt numeroase și cu o frecvență mare în comunicare. Acest lucru se datorează, în primul rînd, viziunii antropocentrice asupra lumii¹. Numeroase fenomene, din diverse domenii, inclusiv cel emoțional, sînt numite, interpretate prin raportare la părțile corpului omenesc.

Calitatea antropocentrică a tabloului lumii poate fi explicată și prin faptul că nimic nu este cunoscut atît de bine de către om ca propriul corp – *a ști ca pe cele cinci degete, a ști ca pe degete/ знать, как свои пять пальцев*. Ca dovadă a antropocentrismului viziunii asupra lumii pot servi și asociațiile, dintre cele mai diverse, pe care le face românul și rusul cu somatisme. Dacă termenilor creștini și magici aceștia le asociază cuvinte din domenii restrînse, atunci asociațiile termenilor somatici cuprind majoritatea domeniilor de activitate, inclusiv pe cel spiritual, emoțional², fapt ce demonstrează calitatea de referință a omului, în special a corpului său, în interpretarea lumii.

Această diversitate a asociațiilor se impune cu greu unei sistematizări, însă își găsește o explicație ce rezultă tot din perspectiva antropocentrică asupra lumii. E vorba de utilizarea de către vorbitori a somatismelor atît cu sensul lor direct, cît și cu cel derivat³

1. Chiar dacă românul și rusul creștin consideră divinitatea ca fiind în centrul lumii și al universului, viziunea lor asupra lumii tot antropocentrică rămîne. Or divinitatea, în mentalul creștin, este umanizată: are mîini (*mîna lui Dumnezeu = божья рука*), sîn (*în sînul lui Dumnezeu = как у бога за нazyxoй*), picioare (*a apuca pe Dumnezeu de un picior*), spate (*a fi (sta) după spatele lui Dumnezeu*).
2. În urma unei anchete promovate cu studenți români și ruși de la Universitatea de Stat „Alec Russo” din Bălți, în care se cerea să se asocieze unor concepte diverse cuvinte, pentru termenul Dumnezeu am selectat următoarele asociații: sfînt (7 studenți), rai (2), credință (2), viață veșnică, norme morale, tatăl sfînt, tatăl (2), tată, divin, speranță, învățătorul, sacralitate, zeu, Iisus, ceruri, atotștiitorul, pace, suprem, dragoste, atotputernic, timpul, credincios, Hristos, nimeni, sfințenie; și în rusă – идеал, добрый, святой (2), великий, справедливый, всеправающий, всемогучий, огонь, поэт; pentru termenul vrajă – farmece (8), farmec, babă (2), necurat, dezvrăji, negru (2), duhuri negre, descîntec, obiecte, magie (2), blesteme (2), vrăjitoare, țigancă, prostii, oameni, miracol, păcat, putere, ură, noapte, vorbe, curvă, cîntec, uimitor, pietre, lăcomie; și în rusă – ужасное (2), страшное (3), чудеса, сказочный, сильное, неудача (2), невезение, беда; iar pentru somatismul mînă – lungă (5), grea (5), de încredere (2), îmbrățișare, ajutor (6), dreaptă, darnică, sprijin (3), creangă (2), ramură, furcă, bijuterie, inel, mînușă, țaran, aripi, cald (3), volan, furnică, căldură, rece, muncă, picior (3), corp, pix; și în rusă – внешность, длинный (2), крепкий (2), нежный, легкий, умелый.
3. E vorba de sensurile ce formează pletora semantică a somatismului și care derivă, fie în lanț, fie prin filiație radială, din sensul de bază al etimonului (Dumistrăcel 1980: 81- 82).

STUDII DE LINGVISTICĂ

– simbolic, metaforic sau metonimic. Mai mult, transferate, în baza tehnicii metaforei, în alt domeniu, unele somatisme își pierd imaginea de la bază și nu mai sînt percepute ca metafore, ci drept cuvinte cu sens propriu, omonime cu variantele lor originare, așa-zisele „metafore tocite” (Dumistrăcel 1980: 121). De exemplu: *creștetul muntelui*, *piciorul scaunului*/ *язык колокола*, *язык замка* etc. Lazăr Șăineanu menționează în acest sens: „Iată, încă cîteva metafore poetice luate de la părțile corpului omenesc: românește plaiul are un *picior*, moneda o *buză*, carul o *inimă*, pămîntul o *sprînceană*, ziua o *geană*, (geana zilei = aurora); asemenea *un ochi* de lanț (=ineluș), de sticlă (= geam) sau de funie (= laț); clopotul are o *limbă* și coșciugul o *pleoapă* (= capac)” (Șăineanu 1999: 152).

Lista dovezilor lingvistice în ce privește antropocentrismul viziunii asupra lumii poate fi continuată și cu terminologia unităților de măsură, care n-au apărut ca rezultat al unui transfer metaforic, ci sînt produsul direct al unor modalități de măsurare. De exemplu: *palmă* – distanța dintre degetul mic și cel mare, cînd palma era deschisă la maximum (o palmă de... (pămînt, loc)); *șchioapă* – distanța de la vîrf degetului mare la vîrf degetului arătător, cînd cele două degete erau bine îndepărtate unul de altul (*înalt de-o șchioapă*); *pas* – distanța dintre picioare la mersul obișnuit (*la doi pași de...*); *cot* – distanța de la cot pînă la vîrf degetului mijlociu (*limba de-un cot*) (Colțun 2000: 176-177).

În susținerea aceleiași idei putem invoca și teoria antropomorfismului, conform căreia omul înzestrează cu trăsături omenești obiectele ce-l înconjoară. Dacă în prezent acest fenomen apare mai mult în legătură cu satisfacerea unor necesități spirituale, emoționale – omul își poetizează cotidianul prin personificarea naturii – atunci în trecut acest fenomen avea o formă agresivă ce ordona viața și activitatea umană aproape în întregime. Mai mult, acest paralelism demonstrează chiar un izomorfism total *microcosmos (omul) – macrocosmos (lumea, universul)*: sînge – apă, trup – pămînt, cap – cer, ochi – luceafăr, centrul (pămîntului) – buric etc. La acest izomorfism se referă și Mircea Eliade: „Tot așa cum inima se găsește în centrul corpului, «țara Iranului este mai prețioasă decît toate celelalte țări pentru că este așezată în mijlocul Lumii» [...] «Ierusalimul» iraniilor (pentru că se găsea în Centrul Lumii) se spunea că este locul de unde izvorîse puterea regilor și de asemenea orașul unde se născuse Zarathustra” (Eliade 1965: 39). Sau „Locuința sa [a omului religios] este un microcosmos, cum este de altfel și corpul lui. Omologarea casă–corp–Cosmos apare destul de timpuriu”, la fel și „corpul, ca și Cosmosul, este [în gîndirea religioasă indiană] în ultimă instanță o «stare», un sistem de condiționări asumate. Coloana vertebrală este asimilată Stîlpului cosmic (skambha) sau Muntelui Meru, respirația este asemuită vîntului, buricul sau inima «Centrului Lumii» și așa mai departe. Omologarea se face însă și între corpul omenesc și ritualul luat în ansamblu: locul jertfei, ustensilele și gesturile sacrificiale sînt asimilate diferitelor organe și funcții fiziologice” (idem: 118).

Aceste argumente în demonstrarea antropocentrismului limbajului și, astfel, a numărului mare de frazeologisme somatice nu sînt valabile doar pentru limba

STUDII DE LINGVISTICĂ

română și rusă. Într-o oarecare măsură, lexicul somatic este internațional, universal și, urmărindu-l într-o limbă, putem deduce diverse legi comune mai multor limbi. Unul din motive e constituirea imaginilor de la baza frazeologismelor ca rezultat al unei tipologii comune a gândirii și a asemănării experienței trăite în legătură cu părțile propriului corp. Astfel, este riscant să afirmăm că un frazeologism somatic este împrumutat sau calchiat dintr-o altă limbă. Unii frazeologi ruși consideră că frazeologismul *a ține limba după dinți* (держатъ язык за зубами) este unul de origine rusă, iar alte limbi l-au împrumutat. Frazeologii ruși își susțin ideea prin istoria apariției unui proverb – *ешь пирог с грибами, а язык держи за зубами*, care, prin simplificare, a dus la apariția frazeologismului. E vorba de evocarea unei realități istorice. De ziua onomasticii, Regina Elizabeta i-a dăruit lui Gavril Izvolskij un chech cu ciuperci ornat cu monede. Acesta a făcut public gestul, fapt pentru care a fost condamnat, apoi grațiat. După grațiere Gavril Izvolskij a rostit fraza devenită proverb: *Ешь пирог с грибами, а язык держи за зубами* (Бирич 2005: 780). E adevărat că această realitate istorică a dat naștere unui proverb, dar nu și unui frazeologism. Acest caz, dimpotrivă, e o dovadă că frazeologismul *держатъ язык за зубами* era uzual pe acele timpuri, din care cauză a și fost utilizat de Gavril.

Dacă urmărim unitățile frazeologice ce conțin frazeolexele *dinți* și *limbă*, observăm că, în general, atât limba română, cât și cea rusă au constituit, cu ajutorul acestor somatisme, imagini asemănătoare în contextul abținerii de la a spune ceva. În aceste structuri *limba* sugerează mijlocul de a spune, a comunica, ca rezultat al statutului de organ principal în articulare, iar *dinții*, obstacolul acestui proces, care rezultă din „topografia” însăși a cavității bucale - dinții seamănă cu un obstacol a tot ce iese din gură, inclusiv cuvintele. Imaginea obstacolului atribuită dinților rezultă și din funcția lor principală de a mușca (*a ține ca cu dinții; a se ține cu dinții de ceva; a-și ține inima în dinți/ прикусить язык etc.*). De exemplu, *a-și da frîu limbii; a vorbi printre dinți; a i se împiedica limba; a fi slobod la limbă (limbă slobodă); limba slobodă mult te vatămă* (Zanne 2003: 220), *a-și dezlega limba; a-și pune frîu limbii* (Zanne 2003: 224), *a i se scurtat limba* (Zanne 2003: 225), *mai ține-ți limba/в зубах (губами) не удержатъ (слова); держать язык на замку; держать язык на привязи; распускать язык; губы да зубы – два забора; держать язык на веревочке și ghicitorile: Am o cățelușă roșie, / Care bate tot una/ Printr-un gard alb de os/ Красный теленочек за забором валяется.*

Lexicul somatic are o trăsătură specifică – valoarea de simbol. Somatismul *limbă*, pe lângă semnificația sa lexicală, mai are și o semnificație simbolică și anume, „transmiterea de informație, vorbirea”.

În general, vorbitorul atribuie celor mai uzuale somatisme un anume sens chiar și în afara contextului. Anume acest sens este simbolic și rezultă din funcția de bază pe care o are organul denumit ca parte a sistemului corpului omenesc. De exemplu, somatismului mîna vorbitorul îi actualizează următoarele sensuri simbolice:

STUDII DE LINGVISTICĂ

• simbol al activității fizice: *a sta cu mâinile în buzunar*; *a sta cu mâinile în șolduri* (Zanne 2003: 255); *a sta cu mâinile încrucișate*; *a sta cu mâinile în sân* = сидеть сложа руки; *cu mâna închisă muște nu poți prinde* (Zanne 2003: 247) – toate cu sensul „absența activității fizice”; *a da din mâini*, *a pune mâna* (referitor la o activitate) – ambele cu sensul «a face», «a acționa», «a întreprinde». La fel și *cine dă din mâini iese la liman/ nu se înneacă* (Zanne 2003: 232); *a da din mâini și din picioare* (Zanne 2003: 253);

• simbol al puterii, conducerii, posesiei: *a sta în mâinile cuiva/ быть у кого-либо в руках*; *a duce de mână pe cineva/ за руку водить кого-либо*; *a pune mâna pe ceva*; *a scăpa din mână ceva, pe cineva*; *a da pe/in mâinile cuiva/ отдать в чьи-либо руки*; своя рука владыка, cu sensul „a acționa după propria dorință”; *a căta la mâna altuia* (Zanne 2003: 237); *ce-i în mână nu-i minciună* (Zanne 2003: 245); chiar și frazeologismul *a-i cere/ a-i da mâna* = попросить/ дать руку, cu sensul „a cere în căsătorie/ a se căsători”.

• simbol al sprijinului: *a ajunge la mâna* („ajutorul” „sprijinul” „mila”) *altuia*; *a da (întinde) o mână de ajutor* = протянуть руку помощи; *a întinde mâna* = руку протянуть, cu sensul „a cere ajutor”; как без рук, cu sensul „fără niciun ajutor”.

Pentru somatismul *cap* avem sensurile:

• intelect, gândire: (*a face cu capul*; *a fi cu capul pe umeri* = (есть) голова на плечах sau иметь голову на плечах; *a-l duce capul la....*;

• superioritate ierarhică (*cap de familie* = голова семьи).

Pentru somatismul *limbă*:

• simbol al vorbirii: (*a-și mușca limba* „a evita de a spune ceva nepotrivit”; *a i se lega limba în gură*; *a-i pieri* (*a i se încurca*; *a-i îngheța*; *a i se îngroșa*; *a i se lua*; *a i se scurta*) *limba* „a nu mai avea curajul să vorbească”; *a-i lega* (*a-i scurta*) *cuiva limba* „a-l împiedica să vorbească ceva calomnios sau jignitor”; *a-și pune frâu la limbă* = держи язык на привязи (на веревочке) sau *a-și ține* (sau *băga*) *limba (în gură)* „a se feri de a spune ceea ce nu trebuie, a tăcea”; *a i se lua* (sau *a-i pieri*, *a i se încurca*, *a i se îngroșa cuiva*) *limba* sau *a nu avea limbă (de grăit)* „a nu avea curajul să vorbească”/ прикусить бы тебе язык!, у него язык ниткой перевязан; я тебе язык ниже пяток пришью;

• simbol al hranei (masticației): *a nu pune pe limbă ceva/ языку каши дай*; накорми язык.

În legătură cu semnificația somatismului *dinți* din grupul de frazeologisme prezentate mai sus („obstacol în rostire, articulare”), putem spune că are o semnificație de asemenea uzuală, dar care are nevoie de un context specific în care se actualizează – contextul transmiterii de informație verbală. În afara contextului, acestui somatism i se atribuie, mai degrabă, un sens simbolic legat de alimentație, fermentarea alimentației, foame etc., sens ce reiese din funcția de bază pe care o au dinții ca parte a corpului omenesc⁴: *se plînge că n-are dinți și-apoi roade la cojiți* (Zanne 2003: 115);

4. Acest lucru poate fi argumentat prin analiza anchetelor studențești, în care observăm că respondenții asociază somatismelor cuvinte din domeniul simbolic al acestora. Astfel

STUDII DE LINGVISTICĂ

pentru carnea lupului trebuie dinți de câine; mai aproape dinții decît părinții (Zanne 2003: 114); *cine n-are dinți nu poate mușca; a ședeă cu dinții la stele/ soare* (Zanne 2003: 118); *au mîncat părinții mere acre și și-au strepezit copii dinții; a pune dinții pe poliță; a arunca dinții în pod*. Sensul de „obstacol în rostire” universal și acesta, este unul contextual, metaforic și nu simbolic.

Am demonstrat mai sus, pe baza frazeolexelor (cu valoare metaforică și simbolică) *limbă* și *dinți*, universalitatea frazeologismelor somatice, ca rezultat al unei tipologii comune de constituire a imaginilor: ființa umană în general, trăind zilnic aceleași experiențe în legătură cu părțile corpului său și fiindu-i caracteristice aceleași funcții și topografie ale lor (a cavității bucale, în cazul nostru), creează imagini asemănătoare, indiferent de limba în care vorbește. Pe lîngă aceasta, universalitatea somatismelor și a structurilor frazeologice somatice reiese din statutul special pe care îl au aceste două grupuri de unități lexicale: ca denumiri ale părților corpului omenesc ce participă activ în comunicarea non-verbală, somatisme sînt cuvinte-cheie în descrierea lingvistică a limbajului gestual. Iar această descriere este, în numeroase cazuri și grație stabilității gesturilor, fixată în structuri reproductibile. Fără a neglija diferențele de cultură gestuală⁵, totuși îndrăznim să menționăm că acest tip de limbaj este relativ universal: a încrunta sprîncenele în momente de furie sau concentrare, a ridica din umeri la neînțelegerea celor comunicate etc.

Gesturile descrise ar putea fi calificate drept convenționale, sociale. Ființa umană nu se naște cu aptitudini gata formate în ce privește acest tip de gesturi. Există însă un alt sistem gestual, pe care vorbitorul îl deține necondiționat și care se caracterizează printr-un grad foarte înalt sau chiar absolut de universalitate. Sînt produse involuntar ca reacție fiziologică la anumiți stimuli, emoții: îmbujorarea la față (de rușine, de exemplu), clipirea din ochi, căscatul gurii (de uimire, de exemplu), crîșnitul din dinți (de furie, de exemplu) etc. Acest cod somatic, să-i spunem așa, caracterizează omul în general și, firește, este descris de către limbi aproximativ identic, iar prin legătura lui cu viața emoțională (întrucît este provocat de emoții) reprezintă o sursă potrivită pentru procesul de frazeologizare. De exemplu: *a crîșca din dinți/ скрижевать зубами; a*

pentru somatismul *gură* au fost asociate cuvinte din domeniul hrănirii –mîncare (2), hrană (2), foame și, respectiv, al vorbirii – cuvînt (2), vorbă (2), vorbăreț, vorbă multă, noutăți, mare (3) = большой (4); mică (ultimele două sugerînd, în baza structurilor fixe *gură mare/ gură mică*, domeniul conversației); pentru somatismul *limbă* au fost asociate cuvinte din domeniul conversației – vorbă (4) = молва; grai (2), cuvinte, comunicare, ascuțit (3) = острый (2); lungă (ultimele sugerînd acest domeniu în baza structurilor fixe *limbă ascuțită, limbă lungă*); без костей (fără oase); iar pentru somatismul cap, domeniul intelectului – minte (8), gînd, deștept (4), înțelepciune, gîndire умный (4) – și cel al ierarhiei superioare – căpetenie, cîrmuire, bărbatul (2), хозяин (stăpîn).

5. Allan Pease afirmă în acest sens: „Tot așa cum limbajul verbal diferă de la cultură la alta, și limbajul non-verbal poate fi diferit în diferite culturi. În timp ce un gest poate fi răspîndit într-o cultură dată fiind însoțit de o interpretare clară, într-o altă cultură același gest poate fi lipsit de sens sau poate avea un înțeles total opus” (Pease 1995: 17).

STUDII DE LINGVISTICĂ

căsca/ holba ochii/ вытаращить глаза; a se aprinde la față/ кровь бросилось в лицо; a se schimba la față/ измениться в лице; a schimba fețe/ меняться в лице; a deschide ochii mari/ сделать большие глаза; a căsca gura/ распылить рот; a rămîne cu gura căscată/ остаться с раскрытым ртом. ♣

Bibliografie:

- Colțun, Gheorghe, *Frazeologia limbii române*, Chișinău, Editura Arc, 2000.
- Dumistrăcel, Stelian, *Lexic românesc. Cuvinte, metafore, expresii*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1980.
- Eliade, Mircea, *Sacrul și profanul*, București, Editura Humanitas, 1995.
- Pease, Allan, *Limbajul trupului, cum pot fi citite gândurile altora din gesturile lor*, București, Editura Polimark, 1995.
- Scriban, August, *Dicționarul limbii românești*, Iași, Institutul de Arte Grafice „Presa Bună”, 1939.
- Șăineanu, Lazăr, *Încercare asupra semasiologiei limbei române. Studii istorice despre tranzițiunea sursurilor*, Timișoara, Editura de Vest, 1999.
- Zanne, Iuliu, *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia*, vol II, ediție îngrijită de Mugur Vasiliu, București, Asociația Română pentru Cultură și Ortodoxie, Editura Scara, 2003.
- Бирих, А.К., Мокиенко, В.М., Степанова, Л.И., *Русская фразеология. Историко-этимологический словарь*, Москва, Астрели АСТ Хранитель, 2005.
- Даль, В.И., *Пословицы русского народа*, Москва, Художественная литература, 1984.

Rezumat: Se demonstrează un grad înalt de universalitate a frazeologismelor somatice ca rezultat al câtorva factori extralingvistici: antropocentrismul viziunii asupra lumii, reflectat într-un antropocentrism al limbajului; asemănarea experienței trăite în legătură cu propriul corp ce duce la o tipologie comună de constituire a imaginii, precum și la stabilirea unor valori simbolice asemănătoare a somatismelor; asemănarea limbajului gestual, descris și fixat în frazeologismele somatice. Studiul este realizat în baza frazeologismelor somatice din limbile română și rusă.

Cuvinte-cheie: frazeologism somatic, somatisme, universalitate, antropocentrism, viziune asupra lumii, tablou lingvistic al lumii, valoare simbolică, limbaj gestual, cod somatic.

Assumptions of the Universality of Somatic Phraseologisms

Summary: The paper points out the universality of somatic phraseologisms as a result of a few extralinguistic factors: anthropocentrism of the view on the world reflected in language anthropocentrism; similitude of some life experience related to one's body that leads to a common typology of constituting an image and to establishing some symbolic values similar to those of somatisms; similitude of gesture language described and fixed in somatic phraseologisms. The study is conducted on the basis of somatic phraseologisms in Romanian and Russian.

Keywords: somatic phraseologism, somatic words, universality, anthropocentrism, worldview, linguistic panorama of the world, symbolic value, gesture language, somatic code.